

Göran Bäärnhielm

Fantasikartor

Kartor som allegori och moralisk satir

Fantasy maps. Allegory and moral satire

An overview of the field of imaginary maps and other kinds of fantasy maps with emphasis on allegorical-satirical maps, mainly based on Austrian art historian Franz Reitinger's studies in the field, especially French and English erotic-matrimonial maps and the German *Schlaraffenland* map from the early 18th century and my own studies of its Swedish counterpart. In the Middle Ages, world maps display God as creator, Christ as the ruler of the world, and the Monstrous People at the world's edges as the Other, enemies of God, signs of God's mercy. Anthropomorphic maps are also found, e.g. the enigmatic sketches by Opicinus de Canistris in 1335. The great age of allegorical mapping is from the Renaissance until the 18th century. Thomas More's *Utopia* was followed by Joseph Hall's *Mundus alter et idem* and later by the *Accurata Utopiae Tabula* 1694–1730, which appeared in a Swedish version, *Land-Charta öfver Stora Skälmslandet* in 1789. Habsburgian greatness was visualized in a map of Europe as a queen in 1587, the Pope's tyranny in a map in 1566 of the Church as a monster swallowing the whole world, the foolishness of the world in the *Foolscap* map in 1575. The *Leo Belgicus* at first demonstrated Spanish power, later the freedom of the Netherlands. The Swede Olof Rudbeck junior depicted the Baltic as the ferryman Charon in 1701. The genre of Love and Matrimony maps started with *Carte du Tendre* in Madeleine de Scudéry's *Clélie* in 1654 and illustrated first the contradiction, and later the harmony between the two. A kind of ironic finale would be *Plan de la lune de miel* illustrating Balzac's *Petites misères de la vie conjugale* in 1845. After that, allegory largely lost its power to illuminate the moral and immaterial world and was replaced by modern practices like experimental psychology and psychoanalysis. A recent revival entitled *World of Experience* is mainly an amusing social game.

Keywords: fantasy maps, allegorical maps, satirical maps, *Utopia*, *Schlaraffenland*, *Carte du Tendre*, Carl Nyrén, *Accurata Utopiae Tabula*, *Mappa Geographica Scelestinae*.

Inledning

Begreppet *karta* är i våra dagar förknippat uteslutande med geografi eller åtminstone rumslighet, men så har det inte alltid varit. Det grekiska *chartēs* och latinets *charta* betydde ursprungligen 'papyrus' senare 'papper'. Enligt Svenska Akademiens ordbok (SAOB) är den nutida innebörden belagd sedan 1642 och definieras sålunda (ordboksartikelns förkortningar har här upplösts):

Benämning på en i planet överförd, i enhetlig, förminskad skala gjord framställning av (del av) jordklotets yta eller stjärnhimmeln eller viss himlakropp; ofta om dylik framställning av (del av) jordklotets yta (fysisk karta eller konturkarta) med angivande av politiska gränser, stundom även åskådliggörande utbredningen av vissa företeelser, kulturförhållanden m.m.

Vi kartlägger topografi, naturresurser och mänskliga relationer. Men det finns annat. *Karta* används som metafor för vetenskapliga teorier men också för att beskriva "kulturen", "språket" och "tänkandet" (Turnbull 1989: 1). *Kartläggning* står för kunskapsinhämtande i allmänhet. SAOB ger den konkreta inne-

börden 'upprätta en karta' men anger en utvidgad användning i uttryck som "människohjärnans kartläggning" och en bildlig i uttrycket "kartlägga kvinno-naturen".

I standardverket *History of Cartography* definieras kartor: "[m]aps are graphic representations that facilitate a spatial understanding of things, concepts, conditions, processes or events in the human world", alltså "grafiska framställningar som underlättar en rumslig förståelse av föremål, begrepp, villkor, processer eller händelser i människans värld" (Harley & Woodward 1987: xvi). Där inryms också kartor över andra territorier än de geografiska, såsom kartor över fantasins, själens och moralens territorier.

Fantasia Cartographica

Kartornas värld är stor men begränsad av "verkligheten". Fantasikartornas värld är oändlig. Den omfattar både imaginära, dvs. icke-existerande världar och faktiskt existerande länder i olika grad av förvandling och med olika stort inslag av fantasi (Ruitinga & Storms 2004).

Symboliska eller allegoriska kartor kan återge både verkliga och imaginära platser och är sådana kartor som har en innebörd utöver den rent topografiska eller tematiska informationen i kartbilden. Här kommer vi att inskränka oss till sådana fall där allegorin är kartans huvudsyfte. Alla kartor avspeglar attityder och värderingar hos sina upphovsmän och det samhälle där de har tillkommit, och de bär i den meningen på en innebörd utöver den avsedda.

Fram till 1700-talet måste vi räkna med att alla publicerade kartor hade en symbolisk innebörd som manifestation av maktanspråk eller som bärare av andra ideologiska budskap. Kartor som skulle vara enbart arbetsredskap trycktes inte utan mångfaldigades vid behov i handskrift.

Nära verkligheten men ändå i någon mening fantasikartor är de "mentala" eller "kognitiva" kartor av omvärlden som vi "har i huvudet", dvs. de kartbilder som vi skapar oss genom våra sinnen och genom direkt upplevelse av omgivningen, "kartor" som styr våra handlingar starkare än den faktiskt existerande verkligheten och som det därför gäller att känna till om man vill förstå tendenser i samtiden, t.ex. migrationstrender (Gould & White 1986, Preface).

En typ av fantasikartor är de som kan kallas didaktiska och som bl.a. består av teckenförklaringar och framställningar av geografiska grundbegrepp, inplacerade i ett fantasilandskap. Hit hör t.ex. Mattias Quad, *Vocabulorum geographicorum topica significatio* i hans *Geographisch Handtbuch* (Köln 1600) och Matthäus Seutter, *Mappa Geographiae Naturalis sive Tabella Synoptica*, Augsburg (ca 1730).¹

En annan typ kan man kalla resultatet av spatialisering i meningen "rumslig framställning av icke-rumslig information".² Ett exempel är den procedur som benämns "mindmapping", dvs. en metod att strukturera sitt associationsmönster i kartliknande diagram (Buzan 2003), ett annat *Atlas of cyberspace*.³

Litterära fantasikartor

En grupp av fantasikartor illustrerar litterära verk. Förutom kartorna i Utopia-traditionen, som behandlas nedan, kan vi nämna Swifts *Gulliver's Travels* (1726), Stevensons *Treasure Island* (1884) – där det i själva verket var boken som skrevs för att illustrera kartan – och i våra dagar Tolkiens *Middle Earth* i *The Lord of the Rings* (1954–1955) och Mumindalen, där kartorna, liksom Tove Janssons andra illustrationer, har en magisk och drömlig kvalitet som väcker nyfikenhet, äventyrlust och längtan i den unga läsarens hjärta. Science-, fiction- och fantasylitteraturens uppsving under 1800- och 1900-talet har fört med sig åtskilliga kartor över dylika fantasiländer (Manguel & Guadalupe 1981, Post 1973).

Geofiktion

Nära fantasyvärlden ligger geofiktionen, den påhittade geografien, som har sitt ursprung i Nederländerna men också har en svensk företrädare.⁴ Här är det fråga om länder med påhittad geografi och historia men belägna i den verkliga världen.

Traditionen

Tidiga fantasikartor finns i Egypten och Kina. I egyptiska sarkofager ca 2000 f.Kr. finns målade ”vägkartor” för den avlidnes själ (Bonacker 1950, Harley & Woodward 1987: 117 med Plate 2). Freskomålningar i grottemplen vid Dunhuang i Kina återger fantastiska topografiska bildberättelser från Tang-dynastin (618–906 e.Kr.) (Needham 1959: 550 f., Harley & Woodward 1994: 152).

I Europa kan vi följa traditionen bakåt till den grekiska antiken och den fantastiska geografien. Exotiska folkslag tillskrevs märkliga egenskaper som betingades av klimatet i deras avlägsna hemländer, och de fick tjäna som moraliska föredömen eller skräckexempel.

Den litterära satirgenren som uppkallats efter kynikern Menippos (200-talet f.Kr.) har ofta topografiska inslag i form av ”kosmiska” reseberättelser (Koppenfels 1981: 28 ff.). Syriern Lukianos från Samosata berättade t.ex. en ”Sann historia” om en färd till månen, startpunkten för genren av fantastiska resor.

Medeltida handskrifter i historiska, kosmologiska och teologiska ämnen är ofta illustrerade med schematiska världskartor, *mappae mundi*. De kunde fyllas med en mera detaljerad topografi, och dylika världskartor, med Jerusalem i centrum och Kristus som världshärske, tjänade som kontemplationsobjekt i den klostermiljö där de tillkom, i andaktsböcker eller som altartavlor. Bekanta är den väldiga nu förstörda Ebstorfkartan,⁵ Herefordkartan⁶ och en

liten psaltarhandskrift i British Library,⁷ alla från sent 1200-tal. Här är världens utkanter befolkade med en skara monsterfolk, hämtade ur antika källor, och med namn som *Blemmyer* (huvudlösa kroppar med ansiktet på bröstkor-gen) eller *Skiapoder* (skuggfotingar). De får gälla som Kains ättlingar, Guds fiender, tecken på Guds allmakt och nåd, kort sagt ”den Andre” i hegeliansk mening, mot vilken den civiliserade kristne kan definiera sig (Friedman 1981, Wittkower 1942).

Antropomorfa och zoomorfa kartor

Symboliken i de medeltida världskartorna ligger i inramning och rekvisita. Men det finns ett märkligt exempel på att symboliken går in i själva kartbil-den nämligen kartor av Opicinus de Canistris (1296–ca 1350). Han var klerk från Pavia och skrivare i den påvliga kurian i Avignon. I samband med sjuk-dom 1335 utarbetar han teckningar som är en kombination av teologiska dia-gram och antropomorfa kartor över Medelhavet efter mönster av portolankar-tor, dvs. sjökort, där Afrika framställs som en kvinna, Europa som en man, ansikte mot ansikte, eller omvänt (Cod. Vat. Lat. 6435 fol. 77r, Almagià 1944: 95–98 med Tab. XLVIII, Salomon 1936, Salomon 1953, Salomon 1962, Plessen 2003: 75 f.).⁸

Innebörden i Opicinus’ kartor är allt annat än klar, och de har tolkats både som satir gentemot kyrkan och påvedömet (Wallis & Robinson 1987: 128), som schizofrena sjukdomshallucinationer och som försök att enligt nypla-tonsk-augustinsk symbolteori genom bilder framställa något som inte går att framställa, nämligen den transcendentia gudomliga sanningen, Guds myste-rium, Guds osynlighet.⁹

Som satiriker fick han inga direkta efterföljare, men han bidrar till en genre av antropomorfa och zoomorfa symboliska kartor vars storhetstid inföll under renässansen. Bekanta exempel är framställningen av Europa i skepnad av en drottning och Asien som den bevingade hästen Pegasus, båda i Heinrich Bün-tings *Itinerarium Sacrae Scripturae*, en ”resehandbok” till den Heliga Skrift som gavs ut i svensk översättning 1588 och 1595, den första bok med kartor som trycktes i Sverige (Collijn 1932–33: 67–70, 205–209).

Förlaga till ”drottningkartan” var ett kopparstick 1587 med anledning av förlovningen mellan kejsar Rudolf II och prinsessan Isabella av Spanien, en de-taljik och komplex hyllning till ätten Habsburg som Europas härskarinna med Spanien som det krönte huvudet och hjärtat i Böhmen (Plessen 2003: 114, Schönberger 1965).

Mest spridd av alla kartor i djurform var emellertid *Leo Belgicus*, där Ne-derländerna inklusive Belgien, som sedan 1556 tillhörde den spanska delen av habsburgska väldet, framställs som ett lejon. Den kom ut i en mängd varianter anpassade efter den politiska utvecklingen, de flesta under 1600-talet (van der Heijden 1990).

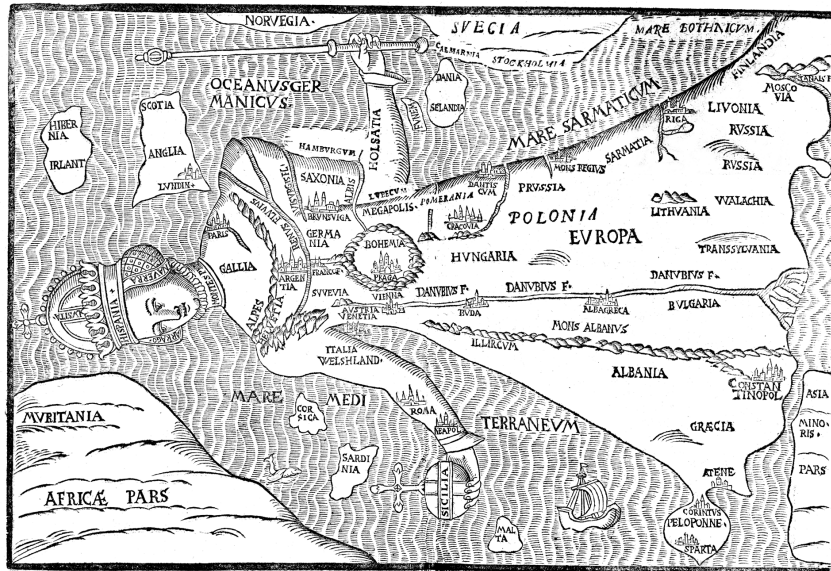

Fig. 1. "Een sköön och herlig Tafla uthi hwilken Europa, then förste deelen i Werlden, bliffuer uthi een Jungfrw lijknelse affmålät". Heinrich Bünting, *Itinerarium Sacrae Scripturae, thet är: Een reesebook öffuer then helighe Schrift*, Stockholm 1595. Kungliga biblioteket.

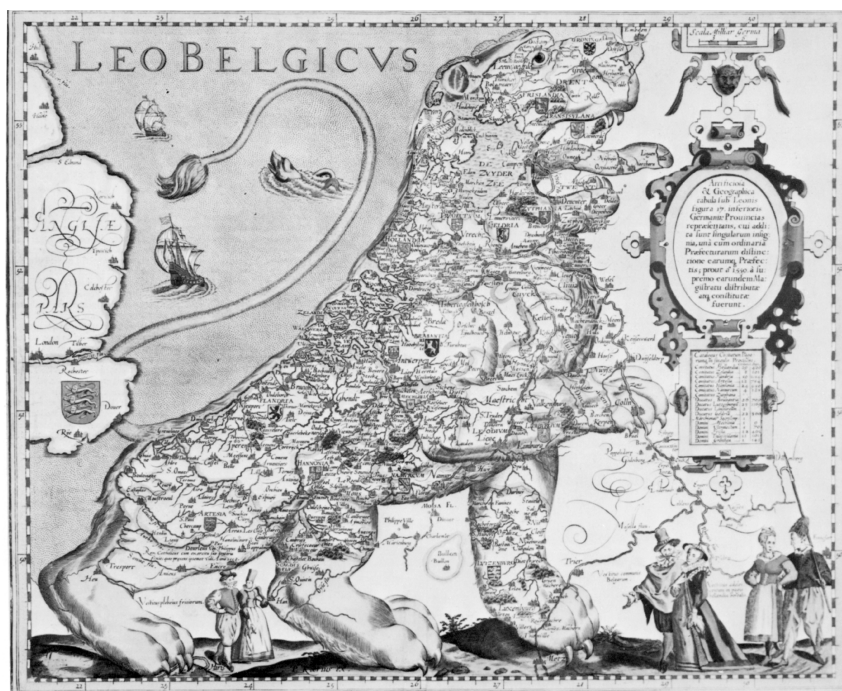

Fig. 2. *Leo Belgicus* av Pieter van der Keere, 1617. De sjutton provinserna av vilka de sju nordliga bröt sig ut och bildade de Förenade Nederländerna. Utgiven under det tolvåriga stilleståndet 1609–1621 i nederländska frihetskriget som avslutades 1648. Kungliga biblioteket.

En karta i människogestalt av säreget slag finns hos Olof Rudbeck den yngre. På en resa till Lappland 1695 passerade Rudbeck Älvkarleby och blev färdad över av en gammal man som kom honom att tänka på Charon, de dödas färjkarl i Vergilius' Aeneiden. Han finner också att Östersjöns kartbild liknar den gamle gubben, och det föranleder honom till vidlyftiga etymologiska och geografiska utläggningar i faderns anda om paralleller mellan svenska ortnamn och "karens" lemmar och redskap, t.ex. Öland – "Borkholm" som likställs med den stång, "bork", som han stakar båten med (Rudbeck 1701:36).¹⁰

På 1790-talet återuppstår den antropomorfa karikatyrkartan i England, t.ex. *Geography bewitch'd* av Robert Dighton, en av samtidens många begåvade karikatyrister.¹¹ De ligger nära den genre av politiska skämtteckningar i form av kartor som uppstår senare, t.ex. "Carte des états désunis d'Europe" utgiven i Liège 1864 (Gäfvert 2006, Gäfvert 2007). Populära var Joseph Goggins' karta över Europa 1870 som gavs ut på flera språk, även svenska,¹² och Frederick W. Roses *Serio-Comic War Map*, en s.k. *Octopus map* som kom ut 1877 och sedan i flera versioner, bl.a. på japanska 1904 (Gäfvert 2007).

Utopia-traditionen

Större spridning får symboliska, allegoriska och satiriska kartor först i och med renässansen och de geografiska upptäckterna, då nya länder och havsvidder öppnas för fantasin att befolka. Kartan som medium möter ett nytt intresse, inte minst genom de framväxande furstestaternas nyvunna insikter om möjligheten att med hjälp av kartor kontrollera territorier, inplantera ett nationalmedvetande hos invånarna och leda jordbruk och ekonomi från ett feodalt till ett kapitalistiskt system.

Den första publicerade fantasikartan föreställer ön *Utopia* och ingår i Thomas Mores *De optimo reipublicae statu, deque nova insula Utopia* ['Om den bästa statsförfattningen och om den nya ön Utopia'], Louvain 1516, en satirisk reseberättelse om Landet Ingenstans, idealstaten som den portugisiska berättaren säger sig ha upptäckt under en av sina resor med Amerigo Vespucci, och som av allt att döma är belägen i Nya Världen. Det är en perspektivbild i träsnitt över ön som enligt Mores beskrivning har formen av en månskära, 200 miles bred och 500 miles i omkrets, mått som anspelar på England men i själva verket är geometriskt helt omöjliga att förena (Goodey 1970: 21). På 1590-talet publicerar atlasutgivaren Abraham Ortelius en karta över ett Utopia där han till Mores ortnamn, t.ex. *Amaurotum* 'dimmiga staden' med anspelning på London, lägger till städer som *Onhausen* 'utan hus', *Nulleville* 'ingen stad' och floder som *Fischlos* 'utan fisk' och *Wasserlos* 'utan vatten' såsom man kan vänta sig i ett Landet Ingenstans (Kruyfhooff 1982, Van den Broecke 2004).

Kartan som moralisk allegori

Thomas More var katolik och dog som martyr 1535. Hans *Utopia* pläderade för religionsfrihet, men de allegoriska kartornas första storhetstid sammanfaller med religionskrigens tid 1550–1650. Båda sidor använde allegorin i sin propaganda, och byggde på symboliken i begreppet ”världen”.

Den första allegoriska kartan med en uttalad tendens tillkom i reformerta kretsar under början av religionskriget i Frankrike. Den väldiga *Mappe-Monde Nouvelle papistique* [’Ny papistisk världskarta’], utgiven i Genève 1566 av Giovanni Battista Trento i träsnitt av Pierre Eskrich, framställer påvens tyranniska kontroll över människornas själar och är den skarpaste satir mot katolska kyrkan som tryckts i det kalvinistiska Genève (Reitinger 1996, 1999a, Lestringant 1989). Kartan visar ett jättelikt monstergap uppslukande vad som är en kombinerad världskarta och stadskarta över Rom enligt påvens motto *urbs et orbis* ’staden och världen’ som visar hans anspråk på världsherravälde.

Gravören utgår från en vision i Johannes Uppenbarelse där kyrkan framställs som en borg belägrad av sina fiender i form av eldsprutande djävlshuvuden i stället för de vindgudar som brukar ange väderstrecken. Topografiska element som *Njutningsberget*, *Pultronslätten*, *Syndaskogen* och *Alrunedalen*, avslöjar påvedömetts påstådda förfall, omoral, villoläror och grymhet.

Ett mönsterbildande exempel på en satirisk karta är ”narrhuvudkartan” i träsnitt av Jean de Gourmont, Paris 1575 (Shirley 1983: 157–158 nr 134, Helgerson 2001), som visar en narr med bjällermössa där ansiktet består av världskartan ur Abraham Ortelius’ atlas *Theatrum Orbis Terrarum* (1570). Deviser som ”Känn dig själv”, ”Ett huvud som förtjänar laxativ”, ”Dårnas antal är oändligt – Salomo” anspelar på världens dårskap. En ny version i kopparstick kom ut på 1590-talet med en hjärtformad världskarta (Shirley 1983: 189–190 nr 170, Mangani 1998)¹³ och samma deviser på latin, bl.a. *O caput elleboro dignum* syftande på prustroten *Helleborus*, som troddes bota vansinne.

Mundus alter et idem

Thomas Mores *Utopia* fick många efterföljare, som gärna illustrerades med kartor (Gibson 1961, Winter 1978). En av dem är *Mundus alter et idem* [’En annan värld och ändå densamma’], utgiven i London 1605 och med säkerhet tillskriven Joseph Hall (1574–1656) som var född kalvinist, senare blev moderat anglikan och biskop 1627. Det är Utopias motpol, en satir och dystopi där den europeiska civilisationens alla dårskaper och narraktigheter transformerats till geografiska landskap och politiska entiteter, där alla dumheter och laster tagit sig uttryck i konkreta statsförfattningar (Winter 1978: 45, Wands 1981).

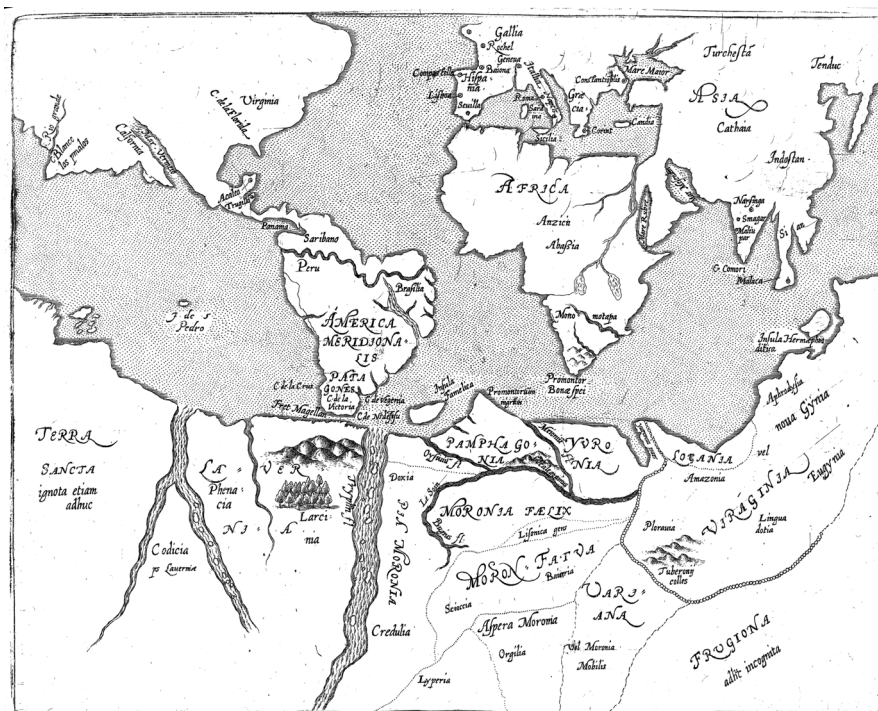

Fig. 3. Världskartan i Joseph Hall, *Mundus alter et idem*, Hanau 1607. Kungliga biblioteket.

Vi kommer till en väldig sydkontinent med *Crapulia* "Drinkarlandet", *Pamphagonia* "Frossarlandet", *Viraginia* "Kvinnolandet", *Moronia* "Dårlandet" och *Lavernia* "Tjuvlandet" med sina underindelningar, och i utkanten *Terra Sancta, ignota etiam adhuc*, "Det ännu okända Heliga Landet".

Hall tillämpar satirgenrens grundtes att befrämja kunskap genom att ge en förvrängd bild av verkligheten och speglar sin samtids mondäna livsstil i fantasibilden av en till det absurda överdriven alternativvärld. Det moraliska avståndet mellan denna dårvärld och Utopias idealstat tar sig också uttryck i det geografiska avståndet mellan Nya världen och sydkontinenten. Satiren gisslar frosseriet vid de engelska och tyska hoven, den franska ombyttheten, det litterära plagierandet, kyrkans hyckleri och inkquisitionens grymhet med talrika anspelningar på den antika mytologin.

Accurata Utopiae Tabula

Det gjordes också efterbildningar (Winter 1978:44), däribland *Erklärung der Wunder-seltsamen Land-Charten Utopiae* [...] som kom ut i flera upplagor i Nürnberg 1694 och 1730, Frankfurt och Leipzig 1700. Författaren var den

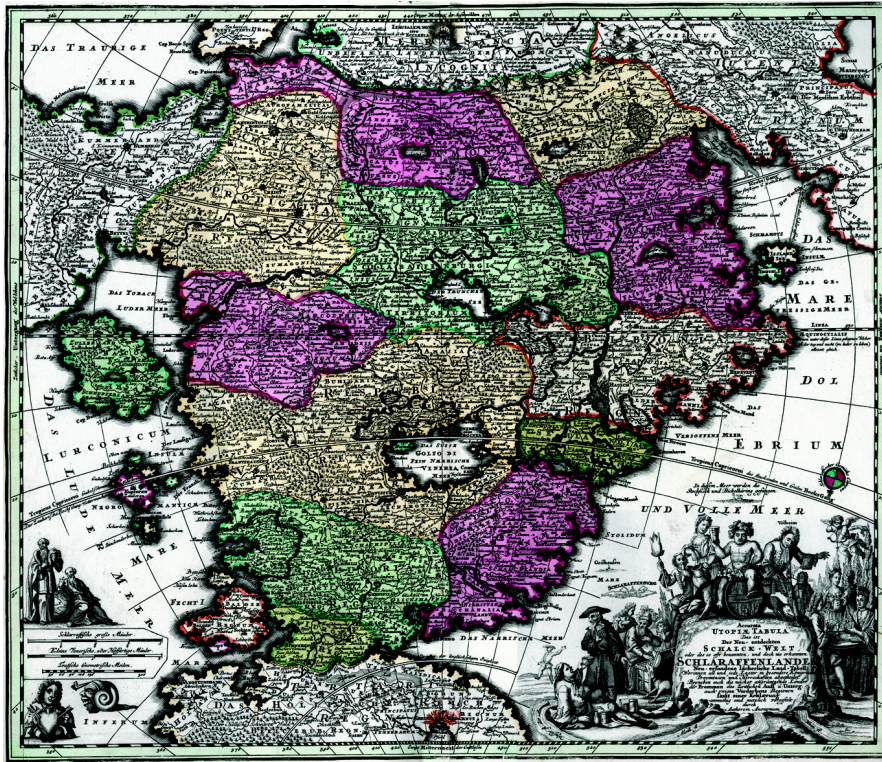

Fig. 4. *Accurata Utopiae Tabula*, utgiven av Matthäus Seutter, ca 1730. Kungliga biblioteket.

kejsrerlige generalen Johann Andreas Schnebelin (d. 1705) (Reitinger 2004: 308).

Sagens Schlaraffenland var en överflödets utopi, en upp- och nervänd värld utan arbete, åldrande och död, ett motiv som går tillbaka på antika och indiska källor. Här har det förvandlats till ett högmodets och lasternas land, ett land som inte finns i verkligheten och därför är ett Utopia, som författaren påpekar i första kapitlet, där han också polemiserar mot Joseph Halls antikatska tendens.

Till Schnebelins bok hörde en karta, *Accurata Utopiae tabula, das ist der neu-entdeckten Schalck-Welt oder des so oft benannten, und doch nie erkann-ten Schlarraffenlandes neu-erfundene lächerliche Land-Tabell*, som publicerades av Johann Baptist Homann i Nürnberg före 1700, sedan av Matthias Seutter i Augsburg 1730 (Reitinger 2004).

Det är en verkligt yppig fantasikarta, utformad som ett narrhuvud i profil, med närmare 1 800 ortnamn som beskriver laster och ett fåtal dygder, fördelade på 17 regioner.¹⁴ Den omvandlar, liksom förebilden hos Joseph Hall, moraliska begrepp till geografiska, men på ett mera grovhugget och mindre sofistikerat sätt.

Rent geografiskt är skillnaden avsevärd. Avståndet mellan geografins verkliga och allegorins imaginära värld kan inte längre mätas på kartan som hos Hall, bara demonstreras matematiskt. Här är det inte någon kontinent i utkanten av den verkliga världen utan en skenvärld, belägen mellan 360 och 540 graders longitud, en parallellvärld, snarast analog med de parallella världar som figurerar i den moderna kosmologins spekulationer. Det är konsekvent att också ekvatorn, vändkretsarna och polerna är omkastade för att demonstrera världens bakvändhet.

De olika rikena av varierande lastbarhet sträcker sig från Helvetesriket och Gehennas avgrund vid Nordpolen längst ned under narrens hals till det Okända Heliga Landet och det Nya Jerusalem vid Sydpolen högst upp ovanpå narrens hjässa. Vi ser frälsningshistorien illustrerad i en uppstigande rörelse, ett tema som vi möter flerstädes i den moraliska kartografen.

De övre rikena representerar laster av ekonomiskt slag: Lättja, Avund, Rikedom, Slöseri, Högfärd och Tjuveri. De mellersta är konsumtions- och njutningsinriktade: Frossarlandet, Drinkarlandet med Svinerilandet, Venerianske republiken, Lymmellandet med Brännvinsfloden, som rinner upp i Bondeparadiset, och Tobaks-ön. De nedre rikena representerar snarast de mentalt och socialt missanpassade, Dårar, Spelare, Svärjare och Duellanter.

Utanför kontinenten ligger till höger Ungdomslandet med Arbetets grevskap, där boken sägs vara utgiven och där Öl- och Vinflodernas källor ligger, till vänster Ålderdomslandet, Hungerlandet och Tiggarebygden.

Satiren är ofta vulgär och präglad av etniska fördomar gentemot holländarna som beskrivs som storsupare i *Seulandia* ('svinlandet') och ståndshögfärd gentemot bönderna som placeras i *Lurconia* ('lymmellandet') med *Grobiana* ('bondeparadiset') och Marcolphus' rike, uppkallat efter en fräck bonde som disputerade med Salomo enligt en medeltida folkbok och som brukar avbildas med grova drag som en symbol för "bondlurken" i kyrkmålningar och tidiga tryck (Ridder 2002).

Men det finns också ansatser till social kritik av de högre stånden. Ett huvudtema är måttlösheten i seder, mat- och dryckesvanor och klädedräkt. Här ligger kungariket *Barocco* mellan *Superbia* ('övermodet') och *Mammonia* ('rikedom') och innehåller anspelningar på det överdrivna kläddmodet.

Homanns båda upplagor har en kartusch som är krönt av en moderniserad variant av Bacchus' triumftåg i form av en bredbent junker i hatt med plymer, inspirerad av ett bildmotiv i det samtida måleriet med doktor Faustus ridande på en tunna. En annan kartuschfigur är en kock som serverar en nybakad pastej, hämtad från en serie månadsbilder av Joachim von Sandrart (Reitinger 2004: 316). Seutters upplaga 1730 ersatte dem med nya kartuschfigurer som förebådar Hogarths moraliska kritik av "perukadelns" liderlighet, visserligen upplyft i den gudomliga sfären genom närvaron av den tronande Bacchus.

Fig. 5. Kartuschen i *Accurata Utopiae Tabula*, utgiven av Johann Baptist Homann 1694. Kungliga biblioteket.

Fig. 6. Kartuschen i *Accurata Utopiae Tabula*, utgiven av Matthäus Seutter ca 1730. Kungliga biblioteket.

Barockens skrattekultur

Kartan utgör ett vittnesbörd om en barockens skrattekultur, som annars döljs bakom den representativa "hovkonsten" där ära, patos och pompa anger tonen. Här finns en lust att uttrycka sig i bild som inrymmer både stilistisk förfining och karikatymässig överdrift. Måltavlor är den tilltagande splittringen i samhället, den sociala orättvisan, tvånget att uppehålla skenet, böjelsen för självbedrägeri. Den fortsätter traditionen från Erasmus' Dårskapens lov, Sebastian Brants Narrskeppet och narrhuvudkartorna.

Stora Skälms-Landets Geographiska beskrifning

Det är inte känt att Schnebelins bok skulle ha översatts till något annat språk, men det finns en version i bearbetning på svenska. Upphovsmannen Carl Nyrén (1726–1789) var soldatson från Östergötland och hans kombination av en ekonomisk, naturalhistorisk och prästerlig karriär har nog bara varit möjlig under frihetstiden. Han disputerade i Lund, var en tid direktör hos Jonas Alströmer i Alingsås, studerade hos Linné, blev lektor i Linköping och slutligen prost i Kuddby på Vikbolandet. Han var också flitig som översättare, bl.a. av åtskilliga verk av den tyske satirikern Gottlieb Wilhelm Rabener, den "tyske Swift". Av Fredrik Böök fick han epitetet "Chrounschough under frihetstiden" (Böök 1922: 11–54), medan hans ättling John Landquist kallade honom en "Framtidsprofet på frihetstiden" (Landquist 1974). Den här aktuella boken är anonymt utgiven och bär titeln *Mappa Geographica Scelestinae, eller Stora Skälms-Landets Geographiska beskrifning*. – Stockholm: Johan Georg Lange, 1786 [dvs. 1789].

Den tillhörande *Land-Charta över Stora Skälms-Landet med nästgränsande Orter, författad av ett luftseglande Sällskap 1785*, graverades 1788 av Johan Lorens Caton. Den är inte lika yppig som den tyska förebilden, och mindre omsorgsfull i detaljerna. Kartuschen är inte lika uppenbart satirisk som förlagan utan fylld av mytologins rekvisita av snäckor, hästar, keruber och sjöodjur, men kompositionen är oskön, och en av keruberna som störtar ned med bräckta vingar och ormstjärt skall säkerligen antyda att den ståtliga ramen inte är riktigt allvarligt menad.

Boken var avsedd som en humoristisk satir i Swifts och Holbergs anda. Ludvig Holbergs *Nicolai Klimii Iter subterraneum* (1741) om Niels Klims underjordiska resa, är en klassiker inom den utopiska reseberättelsen, men Nyréns bok fick dåligt eftermäle: "den tråkigaste bok som finnes i den svenska vitterheten" (Böök 1922: 12). Tråkigheten beror dock till stor del på förlagan, som Nyrén har utvidgat betydligt, inte utan humoristisk talang (Bäärnhielm 1998, Bäärnhielm 2004).

Ramhandlingen har Nyrén säkert hittat på själv. Det är en kort men underhållande science-fiction-berättelse i 1700-talsdräkt om en ballongfärd, utförd av

mental för vårt medvetande och vår förståelse (Turnbull 1989: 1). På en allegorisk karta kunde icke-materiella element i den moraliska världen placeras ut och ställas i relation till varandra. Den använde samma teckenspråk och samma grafiska uttryck som de geografiska kartorna, eftersom de ofta härrörde från samma tryckeri. Relationen mellan dem var dock mera komplex än vad som först synes. I både geografisk och litterär kartografi spelade den kristna världsbilden en viktig roll långt in på 1700-talet. "Världen" utgjorde ändamålet för Guds skapelse, platsen för människans prövning och symbolen för livets förgänglighet (Reitinger 1999a: 29, 1999b: 112).

Den mest framgångsrika av de galanta kartorna är *Carte du Tendre* i Madeleine de Scudérys roman *Clélie* (1654), som handlar om en hjältinna från Roms krig mot etruskerna. Den visar ett kärlekens land, som genomlöps av Bøjelsens flod från den Nyvaknade Vänskapen till Äktenskapets utforskade territorier, och där det gäller att hålla medelvägen mellan Förnuftets sida som kan leda till Likgiltighetens träsk och Hjärtats sida som vetter mot Fiendskapens hav.

"Vänskap" är här ofta detsamma som "broderskap" inom en maskulin referensram. För Madeleine de Scudéry, en ensamstående kvinna utan förmögenhet som måste leva på sin penna, innebar det i stället en möjlighet att alliera sig med inflytelserika män ur kultureliten utan att behöva ingå en förbindelse som

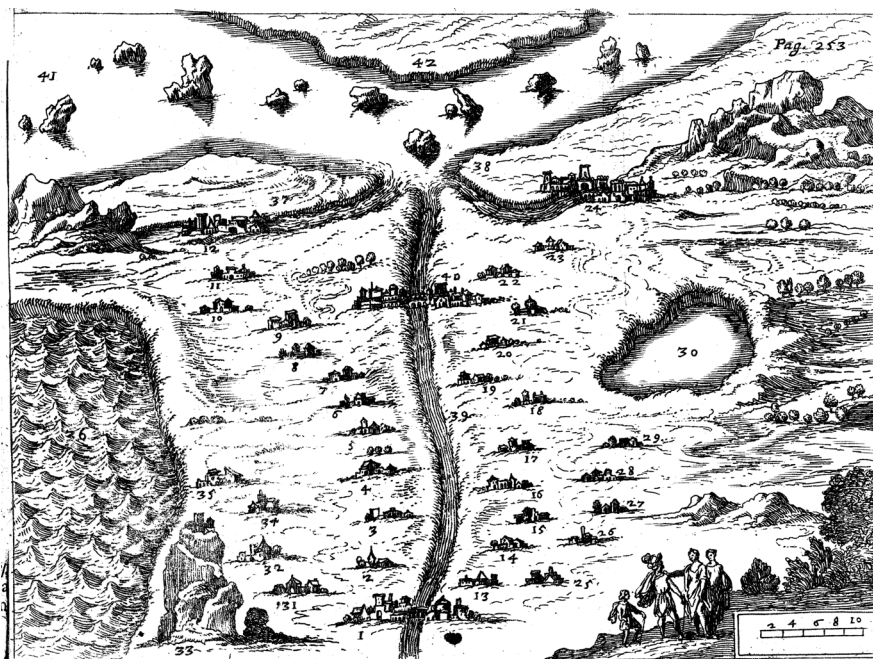

Fig. 9. *Carte du Tendre*. Från en italiensk översättning av Madeleine de Scudérys roman *Clélie*, Venedig 1655. I mitten Bøjelsens flod (*Fiume Inclinatione*), till vänster Ovänskapens hav (*Mare d'inimicitia*), till höger Likgiltighetens sjö (*Lago d'Indifferenza*), högst upp det Farofyllda havet (*Mare pericoloso*) och det Okända landet (*Terra incognita*). Kungliga biblioteket.

kunde skada hennes anseende. *Carte de Tendre* erbjöd inte i första hand en mötesplats för nya relationer utan snarare en trygg bakgrund för ett nätverk av redan etablerade kontakter (Reitinger 1999b: 112). Den blev utgångspunkten för en polemik om förhållandet mellan sexualitet och äktenskap, där allegoriska kartor kom till riklig användning.

Madeleine de Scudéry's kärlekslandskap låg på land omgivet av farofyllda vatten. Längre fram blir det i allt högre grad ett vattenområde. En *Carte du chemin d'amour* i *Le Mercure Galant* 1684 av en anonym upphovskvinna handlar om sociala omständigheter, socialt erkännande och status. Bara när detta är tillgodosett kan vänskap utvecklas till kärlek (Reitinger 1999b: 114).

År 1699 och senare gav journalisten Eustache Le Noble ut en serie romaner i fashionabel miljö under titeln *Promenades*, bl.a. en satir över äktenskapet, *Carte de l'isle du mariage* (1705). Den inspirerade till en yppigt dekorerad karta 1734, där äktenskapet framställs som en odysse genom en arkipelag av stridigheter. Otrohetens borg *Cocuage* härskar på huvudön omgiven av öar med goda och onda stadier i människans liv. Ålderdomen ger fast mark under fötterna så länge man håller sig till grundvärden som Behag–Njutning (*Plaisir*) och Frihet (*Liberté*) (Reitinger 1999b: 117). Den italienska versionen *Carta dell'Isola del Maritaggio* 1765 är mera sparsmakad. Huvudön med de Kloka, de Missnöjda, de Omaka, de Svartsjuka och de Behornade i Getabocksstaden *Ircopoli* ligger i krig med *Isola di Amatunta* ('kärleksön'), medan *Isola di Bigamia* är besatt av muslimerna och förbjuden att besöka.

I sextonhundralets Frankrike hade kärlek och vänskap setts som besläktade, men kärlek och äktenskap som oförenliga. Le Nobles skrift var en illusionslös satir gentemot möjligheten att förena dem. I sjuttonhundralets England blev kärleken inom äktenskapet ett huvudämne. *Map or Chart of the Road of Love and Harbour of Marriage* (1748) av Robert Sayer är ett sjökort i rokokostil för navigationen på livets hav. Resenären kommer från *Sea of Common Life* genom *Blindman's Strait* in i en fjord bestående av en yttre del *Road of Love* och sedan genom *Fruition Strait* in till *Harbour of Marriage*, som antingen slutar i *Felicity Harbour* och *Land of Promise* eller i *Outlet of Death* och *Lake of Rest* (Reitinger 1999b: 121). Här är äktenskapet ett alternativ till religiös frälsning; i Joseph Johnsons *New Map of the Land of Matrimony* (1772) är fromheten en förutsättning för ett harmoniskt äktenskap (Reitinger 1999b: 123).

Vid ingången till den moderna epoken möter vi den ironiska kartan över "honungsmånen" *Plan de la lune de miel*, "[p]åträffad bland salig Mademoiselle de Scudéry's teckningar" av pseudonymen Bertalls 1845, en illustration till Balzacs *Petites misères de la vie conjugale* och ett av de märkligare bidragen till selenografins historia. Jorden kastar en hotande skugga, till vänster ligger "Självkärlekens berg" (*Montagnes de l'amour propre*), till höger "Bitterhavet" (*L'amer*). Kontinenten omges på tre sidor av *Chateaux en Espagne* 'Slott i Spanien', dvs. luftslott. Centrum upptas av den äktenskapliga sängen med förhängen, anspelande på Balzacs slutsats att "sängen är hela äktenskapet".

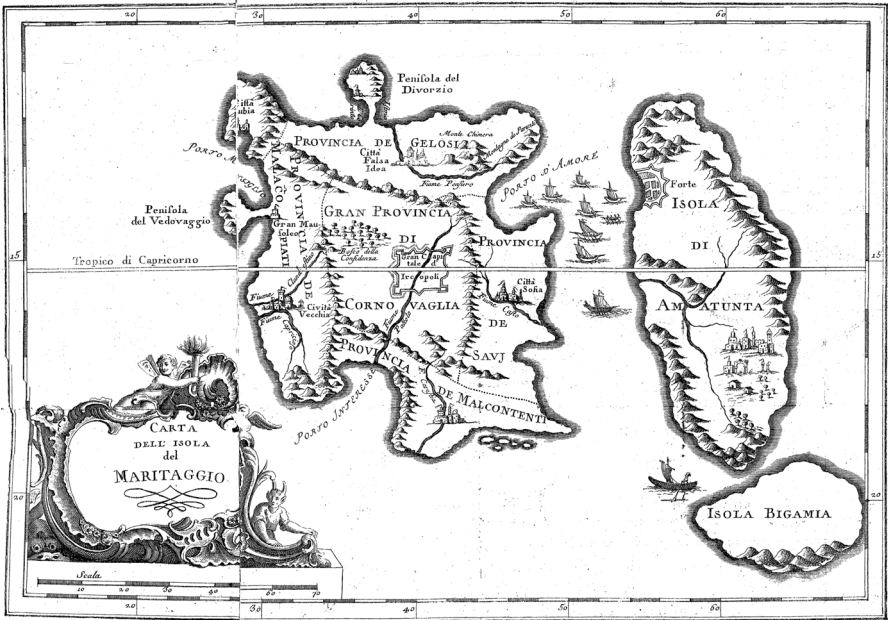

Fig. 10. Eustache Le Noble, *Carta dell'isola del Maritaggio*. 1765. Kungliga biblioteket.

Fig. 11. Robert Sayer, *A Map or Chart of the Road of Love, and Harbour of Marriage*. 1748. British Library.

Fig. 12. *Plan de la lune de miel*, i Balzac, *Petites misères de la vie conjugale*, 1845. Kungliga biblioteket.

Kärleks- och äktenskapskartor kommer fram ända intill början av 1900-talet. Men den allegoriska kartläggningen av känslor och relationer blev alltmer vulgariserad (några exempel hos Feller 1988). Den var förknippad med en traditionell livsstil och en viktoriansk moral som förlorade sin dragningskraft inför moderna värden som personlig frihet och oberoende. De gemensamma erfarenheter, som den allegoriska kartan gav uttryck åt, ersattes av statistiska kartor och befolkningspyramider. Allegorin hade förlorat sin förmåga att ge moralisk ledning. Andra sätt att dokumentera den immateriella världen, som experimentalspsykologi och psykoanalys, skulle fylla det tomrum som den allegoriska kartan lämnade efter sig.

Nyligen gjordes ett försök att återuppliva den i form av *Tillvarons atlas* (Swaaij 2000), som fick många lovord för de vackra kartorna men blev mera omilt bedömd vad gällde de tillhörande psykologiska texterna.¹⁵ Man får intrycket att idén om en kartläggning av själens landskap möts av skepsis för att inte säga ovilja, om ambitionerna går utöver sällskapsnöjet. Och så har det kanske alltid varit.

Noter

1. <http://images.rgs.org/imageDetails.aspx?barcode=32542> 2007-08-25.
2. <http://cartography.geog.uu.nl/students/dejongh/Inhoudsopgave.htm> 2007-08-30.
3. http://www.cybergeography.org/atlas/info_maps.html 2007-08-30.
4. <http://www.geofictie.nl/>; <http://en.wikipedia.org/wiki/Geofiction>.
5. <http://www.landschaftsmuseum.de/Seiten/Museen/Ebstorf.htm> 2007-08-25.
6. <http://www.dac.neu.edu/english/kakelly/med/herford.html> 2007-08-25.
7. <http://www.bl.uk/onlinegallery/features/mapmaker.html> 2007-08-25.
8. <http://www.jungeforschung.de/europa-bilder/canistris.htm> 2007-08-25.
9. Kärcher: http://kunstwissenschaften.hfg-karlsruhe.de/index.php?option=com_content&task=view&id=118&Itemid=52.
10. <http://www.nykarlebyvvyer.nu/SIDOR/KARTA/1701char.htm> 2007-08-30.
11. <http://www.library.yale.edu/MapColl/oldsite/map/eng1794.gif>;
<http://www.mapforum.com/02/dighton.htm>.
12. <http://www.raremaps.com/cgi-bin/gallery.pl/archivedetail/12952>;
<http://www.georgeglazer.com/maps/europe/comicmapeurope.html>;
http://dpc.uba.uva.nl/cgi/i/image/image-idx?sid=bbc5d83fecc3863bfa638c69daa7edfe;q1=Karikaturen;rgn1=carto_tr;size=20;c=carto;lasttype=boolean;view=entry;lastview=thumbnail;subview=detail;cc=carto;entryid=x-394893743;viewid=109-05-03.TIF;start=1;resnum=3
13. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b7710391q> 2007-08-30.
14. <http://ub.uni-graz.at/sosa/karten/schlaraffia/index.php> 2008-10-04.
15. Det nederländska originalet kan ses på: <http://www.worldofexperience.com>. – Se också den besläktade <http://www.landscapesoflove.com/> 2007-08-25.

Litteratur

- Almagià, R., 1944, *Planisferi carte nautiche e affini dal secolo 14 al 17 esistenti nella Bibliotheca apostolica vaticana*, Citta del Vaticano (Monumenta cartographica Vaticana 1).
- Bonacker, W., 1950, "The Egyptian 'Book of the Two Ways'", *Imago mundi* 7, s. 5–17.
- Broecke, M. van den, 2004, "De Utopia kaart van Ortelius", *Caert-Thresoor* 23 (4), s. 89–93.
- Bäärnhielm, G., 1998, "Från Venerianske Republiken till World Wide Web. 'Frihetstidens Chrounschough' och den moraliska kartografin", i A. Burius (red.), *Några hyll(nings)centimeter. Festskrift till Folke Sandgren*, Stockholm, s. 185–203.
- 2004, "Resan till Stora Skälmslandet och ett geografiskt instrument från 1700-talet", *Kart- & bildteknik* 2004 (4), s. 24–27.
- Böök, F., 1922, *Svensk vardag*, Stockholm.
- Collijn, I., 1932–33, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 3, 1583–1599, Uppsala.
- Feller, S., 1988, "'Betrothal Bay' unearthed", *Map collector* 43, s. 54; "Cupid's dart again", *Map collector* 44, s. 54.
- Friedman, J.B., 1981, *The monstrous races in medieval art and thought*, Cambridge, Mass.
- Gibson, R.W., 1961, *St. Thomas More. A preliminary bibliography of his works and of Moreana to the year 1750. With a bibliography of Utopiana*, New Haven.
- Goodey, B.R., 1970, "Mapping 'Utopia'", *The Geographical Review* 60, s. 15–30.
- Gould, P. & White, R., 1986, *Mental maps*, 2nd ed., London.
- Gäfvert, B., 2006, "Humoristiska kartor med politisk udd", i G. Bäärnhielm, *Landet under dina ögon*, Stockholm, s. 50–55.
- 2007, "Humoristiska kartor med politisk udd", *Kart- & bildteknik* 2007 (2), s. 15–21.
- Harley, J.B. & Woodward, D., 1987, *History of cartography*, vol. 1. Cartography in prehistoric, ancient and medieval Europe and the Mediterranean, Chicago.
- 1994, *History of cartography*, vol. 2:2, Cartography in the traditional East and Southeast Asian societies, Chicago.
- Heijden, H.A.M. van der, 1990, *Leo Belgicus. An illustrated and annotated carto-bibliography*, Alphen aan den Rijn.
- Helgerson, R., 2001, "The folly of maps and modernity", i A. Gordon & B. Klein (eds.), *Literature, mapping, and the politics of space in early modern Britain*, Cambridge, s. 241–262.
- Hill, G., 1978, *Cartographical curiosities*, London, British library.
- Koppenfels, W. von, 1981, "Mundus alter et idem. Utopiefiktion und menippeische Satire", *Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft* 13, s. 16–66.
- Kruijthoof, C., 1982, "A recent discovery. Utopia by Abraham Ortelius", *Map Collector* 16, s. 10–14.
- Landquist, J., 1974, "Framtidsprofet på frihetstiden", *Svensk litteraturtidskrift* 37 (3), s. 5–14.
- Lestringant, F., 1989, "Une cartographie iconoclaste – 'La mappe-monde nouvelle papistique' de Pierre Eskrich et Jean-Baptiste Trento (1566–1567)", i M. Pelletier (red.), *Géographie du monde au Moyen Âge et à la Renaissance*, Paris, s. 99–120.
- Ljungquist, S., 1998, "'Mappa Geographica Scelestina' som den kända världens spegelbild. Om en 1700-talsutopi", i H. Uecker, *Opplysning i Norden*, Frankfurt am Main, s. 341–349.
- 2001, *Den litterära utopin och dystopin i Sverige 1734–1940*, Hedemora.
- Mangani, G., 1998 "Abraham Ortelius and the hermetic meaning of the cordiform projection", *Imago Mundi*, s. 59–83.
- Manguel, A. & Guadalupi, G., 1999, *Dictionary of Imaginary Places*, London.

- Needham, J., 1959, *Science and civilisation in China*, vol. 3, Mathematics and the sciences of the heavens and the earth, Cambridge.
- Plessen, M.-L. von (utg.), 2003, *Idee Europa. Entwürfe zum "Ewigen Frieden"*, Berlin.
- Post, J.B., 1973, *An Atlas of Fantasy*, Baltimore.
- Reitinger, F., 1996, "'Kampf um Rom'. Von der Befreiung sinnorientierten Denkens im kartographischen Raum am Beispiel einer Weltkarte des Papismus aus der Zeit der französischen Religionskriege", i G. Pochat & B. Wagner (red.), *Utopie. Gesellschaftsformen-Künstlerträume*, Graz, s. 100–140.
- 1999a, "Discovering the moral world. Early forms of map allegory", *Mercator's World* July/August 1999, s. 24–31.
- 1999b, "Mapping relationships. Allegory, gender and the cartographical image in eighteenth-century France and England", *Imago Mundi* 51, s. 106–130.
- 2004 (utg.), *Johann Andreas Schnebelins Erklärung der Wunder-seltzamen Land-Charten Utopiae aus dem Jahr 1694*, Bad Langensalza.
- Ridder, I., 2002, *Der Schwedische Markolf*, Tübingen & Basel.
- Rudbeck, O. d.y., 1701, *Nora Samolad eller Laponia illustrata*, Uppsala.
- Ruitinga, L. & Storms, M., 2004 "Fantasia Cartographica. Een fantastische wereld in kaart gebracht", *Caert-Thresoor* 23 (4), s. 83–88.
- Salomon, R., 1936, *Opicinus de Canistris. Weltbild und Bekenntnisse eines avignonesischen Klerikers des 14. Jahrhunderts*. London.
- 1953, "A newly discovered manuscript of Opicinus de Canistris", *Journal of the Warburg and Courtauld institutes* 16, s. 45–57.
- 1962, "Aftermath to Opicinus de Canistris", *Journal of the Warburg and Courtauld institutes*, 256, s. 137–146.
- Schönberger, A., 1965, "Die 'Weltallschale' Kaiser Rudolfs II", i K. Martin, *Studien zur Geschichte der europäischen Plastik*, München, s. 253–262.
- Shirley, R.W., 1983, *The mapping of the world. Early printed world maps 1472–1700*, London.
- Swaaij, L. van, 2000, *Tillvarons atlas*, Stockholm.
- Turnbull, David, 1989, *Maps are territories. Science is an atlas*, Geelong, Vic., [Australien].
- Wallis, H.M. & Robinson, A.H. (utg.), 1987, *Cartographical innovations. An international handbook of mapping terms to 1900*, Tring, Herts.
- Wands, J.M. (utg.), 1981, *Another world and yet the same. Bishop Joseph Hall's Mundus alter et idem*, New Haven.
- Winter, M., 1978, *Compendium utopiarum*, Stuttgart.
- Wittkower, R., 1942, "Marvels of the East. A Study in the History of Monsters", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5, s. 159–197.

